

חֲכָמָה וּמִדָּע תֵּן לִי (דה"י ב', א', י')

בליל הסדר, הילד שלי מאתגר אותי ושואל: אבא, מה, באמת, היים נחתך לשניים, כל העניין הזה באמת קרה...? אמרתי לו: שקרים גמורים! אבל... השקרים שלנו.

[הקומיקאי חנוך דאום, מתוך ההופעה]

מאז קום המדינה נלמד התנ"ך כמקצוע חובה בבתי הספר החל מבית הספר היסודי ועד לתיכון, והוא אחד מהמקצועות בהם נדרשת היבחנות בבחינת בגרות חיצונית לצורך קבלת תעודת בגרות. ואולם, אין דין התנ"ך הנלמד בתיכון ממלכתי-דתי כדין התנ"ך הנלמד בתיכון הממלכתי-חילוני, בראש שתי המערכות הללו עומדים שני מפמרים שונים ונפרדים, ולהם שתי תוכניות לימוד שונות בתכלית. בשורות הבאות אנסה לבחון את ההבדלים בין שתי תוכניות הלימודים הללו לאור ההבדלים בין תפיסות העולם העומדות בבסיס שתי מערכות החינוך המקבילות. לאחר מכן תבוא סקירה תמציתית של מצב לימוד התנ"ך כיום בחינוך הממלכתי לאור השינויים בתוכניות הלימודים במערכת זו במהלך השנים ולבסוף אציע תוכנית לימודים חדשה לבגרות החובה בתנ"ך אשר תענה על המסקנות הנובעות, לדעתי, משני החלקים הקודמים.

א. התנ"ך בחינוך הממלכתי-דתי

מחנכי החמ"ד תופסים את התנ"ך כ"דבר ה'י" וכ"ביטוי לברית המחייבת שבין עם ישראל לאלוהיו. לימוד התנ"ך קושר את הלומד אל הקב"ה ואל התורה ומצוותיה². מובן שבהיבט הזה שונה מקצוע התנ"ך מכל שאר המקצועות הנלמדים בתיכון הממ"ד באשר שום מקצוע, חשוב ככל שיהיה, אינו "דבר האל" חוץ מן התנ"ך. ברור על כן שמטרת העיסוק ב"דבר האל" ממילא תהיה שונה ממטרת העיסוק במקצועות אחרים ואכן, מצפים קברניטי המקצוע בחמ"ד שלימוד התנ"ך "יפגיש את התלמידים עם דבר ה'", וממילא יחבר אותם "לקיום המצוות ולהנהגות המחייבות של התורה" ובנוסף – יקנה הלימוד כלים לעיסוק בתנ"ך "כמסורת הלימוד של הדורות הקודמים".

תיאור ממצה של תפיסת התנ"ך כולו כיצירה אלוהית שניתנה לעם ישראל בהשראה נבואית על ידי שליחי האל ניתן למצוא בהקדמת דון יצחק אברבנאל לפירושו על ספר דברים: "הספר המקודש הזה בכללו ובכלל חלקיו הוא מפי הקב"ה, שציוה השם יתברך בכתיבתו מילה במילה כשאר חלקי התורה". אמנם, אברבנאל מתייחס כאן לספר דברים, החומש החמישי בתורה, אך תיאור זה ממצה היטב את התפיסה המושרשת בחמ"ד ביחס למקרא כולו כספר מקודש ומחייב.

באשר הוא דבר האל, נתפס הכתוב בתנ"ך כאמת מוחלטת ובלתי ניתנת לערעור אשר חייבת להילמד כ"תכנית הפעלה" מעשית כלומר מתוך מחויבות לקיום החוקים והמצוות המובאים בו, כאמור בתפילה: "ותן בלבנו בינה להבין ולהשכיל... לשמור ולעשות ולקיים את כל דברי תלמוד תורתך באהבה".

¹ כל הציטוטים כאן נלקחו מאתר המפמ"ר וממסמך תכנית הלימודים בתנ"ך בחמ"ד: <https://storage.cet.ac.il/CetForums/Storage/MessageFiles/7328/113848/Forum113848M1375910.pdf>

² יש לשים לב שמסמך תכנית הלימודים בחמ"ד מוסיף ומדגיש ערכים נוספים כפועל יוצא מלימוד התנ"ך: ערכי צדקה ומשפט, אחדות העם, חיבור לארץ, ערכי מוסר, צדק חברתי ואהבת הזולת. אני התמקדתי במאמר זה בנקודות השנויות במחלוקת אך מובן שגם המשותף קיים ורב.

ובאשר הוא דבר האל, נתפס המקרא ככתוב על-זמני, שנוצר ונתהווה ללא תלות בתרבויות עמים אחרים וללא קשר אליהן אלא כאמור, כמייצג מקורי של דבר האל הישראלי האחד. ממילא, ליצירות הספרותיות ולחוקי המזרח הקדום אין כל מקום בתוכניות הלימודים של החמ"ד.

התנייחות זו של ראשי החמ"ד לתנ"ך לוקה בכפליים: ראשית הן למרות השקעת המשאבים הרבה ולמרות ההצהרות על מעמד המקצוע, הרי שבפועל קשה לומר שהם זוכים להצלחה רבה. התנ"ך אינו מקצוע אהוד על תלמידי החמ"ד וספק רב אם הם חשים מחוברים "להנהגות המחייבות של התורה" בתום שנות לימודיהם כציפייתם היומרנית משהו של כותבי התוכנית דלעיל. ושנית ההתעלמות הטוטאלית ממחקר המקרא החדש ומהשוואות הכתובים לתרבויות המזרח הקדום מטילה על הלומד צל כבד של בורות, חוסר הבנה וחוסר התמצאות במרחב.

ב. לימוד התנ"ך בחינוך הממלכתי

מזה שנים רבות התנ"ך הוא אחד מן המקצועות הבלתי נחשבים במסגרת בית הספר העל-יסודי. כחלק מירידת קרנם הכללית של מדעי הרוח ירד גם קרנו של התנ"ך: אין הוא זוכה כמובן להילה המייסרת של המתמטיקה ואין בו כל הבטחה לעתיד מוצלח, לשלוות הרוח, לעמדה חברתית או לפרנסה ברווח. ועוד על כל זאת יש להוסיף את הרתיעה מן התנ"ך הנתפס כספר אמוני הנלמד במסגרת חינוך ממלכתי-חילוני, על רקע התחזקות הזיהוי הסוציולוגי של המקרא עם תפיסות עולם דתיות ופוליטיות קונקרטיות.

על התוצאות של היחלשות מעמד התנ"ך ניתן לקרוא בדו"ח של מרכז המידע והמחקר בכנסת³:

פעמים רבות לבוגרי בית הספר היסודי וחטיבות הביניים אין התמצאות בסיסית בתנ"ך, והקשר שלהם אל הספרים מתאפיין בבורות ובחוסר עניין. בשנת 2013 נגשו 44,974 תלמידים לבגרות החובה בתנ"ך ברמה של 2 יח"ל. מתוכם, רק 563 ניגשו לבחינה ברמת 5 יח"ל (כלומר רק כ-1.2% בחרו בתנ"ך כמקצוע מורחב).

מבחינת היקף החומר הלימודי התכנון תוכנית הלימודים במהלך השנים כפי שמתארת פרופ' יאירה אמית⁴:

תוכניות הלימודים בחינוך הממלכתי שלפני 1971 הקצו לתנ"ך שלוש שעות שבועיות, וגם היקף החומר היה גדול: 388 פרקים, 240 מהם בלימוד עיוני-אינטנסיבי ו-148 בלימוד בקיאות-אקסטנסיבי. מאז צומצם החומר שוב ושוב - ב-1971 וב-1985, ב-2003 וב-2015 והיום עומד מספר הפרקים הנלמדים על 64 בלבד⁵.

על כך יש להוסיף שבעבר נדרשו הלומדים לקריאת מאמרים אקדמיים בתחום הדעת, וכיום מתוודח מחקר המקרא על ידי המורה, אם בכלל, ובכל אופן אין כל דרישה להכירו. כמו כן, בתוכניות הלימודים אמנם מופיעים מפעם לפעם מקורות חוץ מקראיים אך הם מופיעים באופן ספורדי וללא עיסוק או הבנת ההקשר ההיסטורי/גיאוגרפי/תיאולוגי של תרבות המזרח הקדום ביחסה למסופר במקרא.

³ https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/731207dc-1277-e511-80d1-00155d0ad6b2/2_731207dc-1277-e511-80d1-00155d0ad6b2_11_13942.pdf

⁴ יאירה אמית היא פרופסור אמריטה באוניברסיטת תל אביב בחוג ללימודי התרבות העברית במגמת מקרא, וראש המסלול להוראת מקרא בבית הספר לחינוך.

⁵ <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART2/751/288.html>

קשה שלא לראות בכך מגמה של קברניטי המערכת להוריד את הרמה הן כדי להקל על התלמידים החשים ניכור וקושי כלפי המקצוע והן כדי להעלות את ממוצע ציוני הבגרות. לכך יש להוסיף תפיסה של מורים רבים לתנ"ך שלפיה הבגרות צריכה להיות קלה ונוחה ולאפשר לכל תלמיד להוציא ציון מעולה לפחות וזאת כדי "להאהיב את המקצוע על התלמידים". ניתן לקרוא תגובות רבות בסגנון זה ברשתות החברתיות לאחר כל בגרות כביקורת על שאלות "קשות מדי".

אין בדברים שיוצעו בהמשך משום הצעה להקשות בכוונה תחילה בכדי להכשיל חלילה, אולם, אי אפשר להתייחס לבגרות כחוויה שמטרתה להנעים את זמנו של הלומד בלבד ויתירה מזו, לא זו בלבד ש"שיטת ההקלה" לא הביאה לאהבת המקצוע אלא להיפך היא גורמת להשטחה ורידוד ולזלזול במקצוע שאליו ניתן להתכונן שבועיים-שלושה לפני הבגרות ע"י קריאת סיכומים, ולעבור את הבגרות בציון סביר. הדרך לשיפור המעמד המקצועי והיחס אליו אינה עוברת בהורדה עקבית של הרמה אלא להיפך, בלימוד מעמיק, מקצועני, ומרחיב אופקים.

המשורר חיים גורי תיאר את נסיגת מעמד המקרא מן ההיבט הלשוני-עברי בשל מה שהוא מכנה ה"נתק האסוציאטיבי" מן העושר והעומק של השפה העברית, שהוא תוצאת הריחוק החדש מן המקרא:

לפני שלוש שנים שימשתי במשך שלושה חודשים כסופר אורח במערכת החינוך התיכוני. סובבתי ברחבי הארץ. הגעתי לבית ספר תל-אביבי הנחשב ליוקרתי. הופעתי בפני תלמידי השביעית והשמינית. רובם ילידי הארץ, דור רביעי וחמישי לדוברי עברית. קראתי בפניהם את שירה של רחל "מנגד", שבו מצויות שתי שורות מן הנפלאות בשירתנו: "בכל ציפייה יש עצב נבו", וכן, "פרוש כפיים, ראו מנגד, שמה אין בא/ איש ונבו לו על ארץ רבה". מנגד ונבו.

חשבתי שיתרגשו כמוני. הם נשאר קרים ושותקים. הוברר לי כי המושגים "מנגד" ו"נבו" הלקוחים מהטרגדיה של משה רבנו על הר נבו - "מנגד תראה את הארץ ושמה לא תבוא", היו זרים להם לחלוטין. לכן לא חשו, לא הבינו את משמעותו של שיר האהבה המיוסר הזה, שכתבה המשוררת הבודדה והחולה. קרעתי קריעה. זה שנים אני מתריע על סכנת הנתק האסוציאטיבי, הנתק האיזכורי הנובע מבורות, מהעדר בקיאות והפנמה אוהבת בתנ"ך, אבן השתייה של לשוננו⁶.

לסיכום חלק זה ניתן לומר שהמקצוע תנ"ך כפי שהוא נלמד בשנים האחרונות בבית הספר התיכון צועד על עברי פי פחת. תלמידים חשים ריחוק כלפי מקצוע שנתפס בעיני חלקם כ"דתי" ומיושן, ומסיימים כיתה י"ב עם בורות גדולה בתכני הספר. המקצוע נלמד ברמה שאינה מאתגרת ובלתי רלוונטית, ללא הלימה וללא עיסוק בהבנת הרקע ההיסטורי-תרבותי שבו נוצרו ספר התנ"ך ובהתעלמות כמעט מוחלטת ממתודות מחקריות של ביקורת המקרא.

*לקריאה נוספת בהקשר זה, "מה הם לומדים שם", כתבה בעיתון הארץ, 30.12.03:

<https://www.haaretz.co.il/news/health/1.934657>

⁶ <http://www.ruvik.co.il/%D7%91%D7%9E%D7%AA-%D7%90%D7%95%D7%A8%D7%97/2018/%D7%92%D7%95%D7%A8%D7%99-%D7%94%D7%A2%D7%91%D7%A8%D7%99%D7%AA.aspx>

ג. קווים מנחים לתוכנית לימודים בתנ"ך בחינוך הממלכתי

התנ"ך הוא יצירה ספרותית קלאסית שהיוותה מקור השראה והשפעה על מכלול התרבות האנושית, מן הדתות המונותאיסטיות הגדולות ועד לתרבות המערבית על אומנותה וספרותה המגוונת; הוא סיכום היצירה האינטלקטואלית של עם ישראל מימי תרבות המזרח הקדומה ועד ימי הבית השני, והוא הבסיס לספרות מגוונת שהתפתחה בעקבותיו: פרשנות, פילוסופיה, הלכה, שירה, פיוטים ועוד.

התנ"ך שימש מקור השראה גם לתנועה הציונית שראתה בו ספר מכונן שעיסוק בתכניו מאפשר את ההבנה של הזיקה הלאומית לארץ ישראל ואת שיבת ציון המודרנית, והיווה מקור השראה גם לכותבי מגילת העצמאות שקבעו כי מדינת ישראל "תהיה מושתתת על יסודות החירות, הצדק והשלום לאור חזונו של נביאי ישראל, תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין; תבטיח חופש דת, מצפון, לשון, חינוך ותרבות".

אמנם התנ"ך הוא מקור השראה, אך הוא אינו מקור סמכות. לימוד התנ"ך במערכת החינוך הממלכתי יתקיים מתוך כבוד לאמונתו של כל מורה ותלמיד אך ללא מחויבות לפרשנות המסורתית או להלכה, ולאור בחינת תולדות ארץ ישראל, העם, והתפתחות המורשת והתרבות מתוך זיקה רבתי לתולדות תרבות המזרח הקדום והבנת ההבדל הקונספטואלי שבין הפרשנות המסורתית לגווייה ושל המתודות של ביקורת המקרא. לימוד התנ"ך יתבצע בגישה פלורליסטית, משלבת ואינטרדיסציפלינרית עם מקצועות הומניסטיים מקבילים: היסטוריה, ספרות, פילוסופיה ומחשבת ישראל על מקורותיה המגוונים.

ד. תכנית הלימודים – הצעה לתוכנית לימודים בתנ"ך לכיתה י'.

חטיבה ראשונה – בין מסורת לביקורת וסיפורי הראשית (כיתה י')

1. מבוא: קטעים מתוך יחידת הלימוד "מסורת לביקורת" בקורס מבוא למקרא של האוניברסיטה הפתוחה:

עמ' 5-14: הגישה המסורתית הקלאסית.

עמ' 17-18; 31-34: ניצני ביקורת בפרשנות המקרא המסורתית.

עמ' 37-44; 56-62: שורשיה וצמיחתה של ביקורת המקרא; עמ' 44-55: קטעים מתוך מאמר תיאולוגי מדיני של שפינוזה.

2. מבוא: קטעים מתוך יחידת הלימוד "ספרות התורה" בקורס מבוא למקרא של האוניברסיטה הפתוחה:

עמ' 17-31: המבנה הכללי של התורה.

עמ' 32-48: השערות על התהוות וחיבור התורה ממקורות ספרותיים קדומים, תורת התעודות.

3. פרקי התנ"ך בזיקה לנלמד ביחידות המבוא: ספר בראשית פרקים א'-ו'. מסורות בריאה במקרא: ישעיהו כ"ז, א; נ"א, ט"י; ירמיהו ט', כ; תהילים י"ח, י"ד-ט"ו; ע"ד, י"ב-י"ד; ס"ח, ה'; פ"ב; פ"ט, י"א; איוב ז', י"ב; כ"ו, י, ב; מ', כ"ה.

4. מקורות חוץ מקראיים: סיפור הבריאה הבבלי "אנומה אליש", סיפור המבול מתוך "עלילות גלגמש".

5. לפחות מאמר אחד מן המאמרים הבאים :

פרופ' י. קליין, "המקרא והספרות המסופוטמית", מסורות בראשית, ספרות החוכמה וספרות הקינות, ספרות המקרא מבואות ומחקרים ב', עמ' 523-539.

פרופ' מ. גרובר, "בצלם אלוהים מהו?" בתוך: צפורה טלשיר, שמיר יונה ודניאל סיון (עורכים), תשורה לשמואל: מחקרים בעולם המקרא, באר שבע וירושלים: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ומוסד ביאליק, תשס"א, עמ' 81-87.

הרב אמנון בזק, "המקרא וספרות המזרח הקדום", בתוך: עד היום הזה, עמ' 317-319; 337-346.

פרופ' יי הופמן, "כיצד חוברה התורה", האוניברסיטה המשודרת.

6. עזרים דיגיטליים:

הקורס "המקרא לאור המזרח הקדום" באתר campus.il.

הקורס "הולדת תרבות המערב", ד"ר אורי אמיתי, אוניברסיטת חיפה (יוטיוב).

חטיבה שניה – מסיפורי האבות (כיתה י')

1. מבוא: קטעים מתוך הקורס על ספר בראשית, האוניברסיטה הפתוחה, פרופ' שמאי גלנדר:

כרך א', עמ' 367-399: זמנם של האבות.

2. מבוא: מאפייני הסיפור המקראי, מתוך "מבוא כללי למקרא" מאת מנשה דובשני:

עמ' 152-170

3. מבוא: פרופ' מארק ברטלר, "כיצד לקרוא את התנ"ך", בהוצאת ידיעות עמ' 13-39.

2. פרקי התנ"ך בזיקה ליחידות המבוא: בראשית י"ב, ט"ו, ט"ז, י"ח, כ"א, כ"ב, כ"ד, כ"ה (יט-לד), כ"ז, כ"ט, ל"ז, ל"ח.

3. לפחות אחד מן המאמרים הבאים:

פרופ' א' אוארבך, "צלקתנו של אודיסיאוס", מימזיס, מוסד ביאליק עמ'

פרופ' ז' ויסמן, "תודעה לאומית בהבטחות לאבות", מתוך מלאת א', עמ' 10-24.

פרופ' א' אוארבך, "ניסיון האל את האדם במקרא".

פרופ' יהודה אליצור, "חכמות נשים בנתה ביתה – מקומה של האישה בחברה המקראית" (אתר דעת).

4. עזרים דיגיטליים:

פרופ' יאירה אמית (יוטיוב) - מה מסתתר מאחורי סיפורי המקרא על הגר וישמעאל?

חטיבה שלישית – שני סיורים לימודיים (חובה)

סיור ראשון: ביקור יומי במוזיאון ארצות המקרא. סיור שני: ביקור יומי בשמורת "פארק נאות קדומים".